

Khums and the Financial Sustainability of Religious Centers: A Qualitative Analysis Based on Grounded Method

Mohammad Nazaripour* | Mohammad Amin Gaieni

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/ifr.2025.248773.1981>

خمس و پایداری مالی مراکز دینی: تحلیل کیفی بر مبنای روش داده بنیاد

محمد نظری پور* | محمد امین گایینی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/ifr.2025.248773.1981>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Finance Researches* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

Khums and the Financial Sustainability of Religious Centers: A Qualitative Analysis Based on Grounded Method

Mohammad Nazaripour: Associate Professor, Department of Accounting, Hazrat Masoumeh University, Qom, Iran (Corresponding Author).

m.nazaripour@hmu.ac.ir | 0000-0001-9564-2230

Mohammad Amin Gaieni: M.A. Student, Department of Accounting, Shahab Danesh University, Qom, Iran.

m.gaieni@shdu.ac.ir | 0009-0004-7964-1130

Abstract

1. Introduction and Objective

Religious centers serve as foundational institutions within Islamic societies, preserving cultural identity, transmitting religious knowledge, and supporting social welfare. Their ability to fulfill these roles depends on access to stable and sustainable financial resources. Among the core instruments of Islamic fiscal law, Khums – a divinely mandated obligation – stands out as both a legally significant practice and a substantial potential resource for strengthening the financial autonomy of religious institutions. As emphasized in Islamic jurisprudence, Khums contributes not only to institutional stability but also to social equity and spiritual development across Muslim communities.

Despite its deep theological and legal roots, existing literature has often limited its focus to doctrinal and jurisprudential debates, leaving the practical, managerial, and institutional dimensions of Khums underexplored. Critical issues such as mechanisms of collection, organizational coordination, public participation, transparency, and digital governance remain insufficiently addressed. This gap has resulted in the absence of an applied, strategic framework for operationalizing Khums as a sustainable financial resource.

To address this void, the present study employs a grounded theory approach to investigate the potential of Khums as a sustainable funding source for Shia religious centers. Drawing upon expert insights from scholars of Islamic economics, jurisprudence, and religious administration, the research identifies the multidimensional factors shaping the effectiveness of Khums, including legal-juridical foundations, social attitudes, managerial structures, and technological requirements. The primary objective of the study is to develop a comprehensive conceptual model that explicates how Khums can be

transformed into a stable and efficient funding system while reinforcing religious identity, promoting social justice, and enhancing the autonomy of religious institutions. By integrating theological principles with contemporary governance and technological strategies, the proposed model provides a nuanced and actionable roadmap for policymakers and institutional leaders.

2. Method and Materials

This applied research adopts a qualitative grounded theory methodology, appropriate for exploring complex socio-religious phenomena where empirical data must inform conceptual development. The study's target population consisted of experts in Islamic economics, religious governance, and Shia jurisprudence. Participants were selected through purposeful sampling and expanded via snowball sampling, ensuring both theoretical relevance and diversity. Theoretical saturation was achieved after 16 semi-structured interviews, representing a range of academic and practical perspectives.

Data collection relied on semi-structured interviews allowing participants to elaborate freely while adhering to the study's thematic focus. Transcribed interviews were analyzed using MAXQDA 2020 through a structured, multi-stage coding process:

- Open Coding: Extraction of meaningful units, yielding initial concepts related to financial transparency, jurisprudential challenges, management inefficiencies, digital transformation, and social engagement.
- Axial Coding: Organization of categories within the paradigm model (causal conditions, context, intervening conditions, strategies, and outcomes), identifying the core phenomenon as "Khums as a sustainable financial mechanism for religious centers".
- Selective Coding: Integration of categories to construct the theoretical framework, supported by 1,183 discrete codes across economic, social, jurisprudential, and managerial dimensions.

The study assessed trustworthiness using the fittingness criterion, ensuring alignment between data and conceptualization. This involved validating analytical depth, conceptual coherence, practical relevance, and contextual grounding. The resulting model provides a robust theoretical and operational foundation for enhancing financial governance in religious institutions.

3. Research Findings

3.1. Causal Conditions

Three major causal conditions contribute to the challenges of Khums collection:

- Inter-sectarian differences, particularly jurisprudential restrictions within Sunni legal frameworks, limiting its applicability and scope.
- Intra-sectarian disagreements among Shia authorities regarding allocation priorities and interpretive approaches.
- Operational and institutional barriers, including decentralized collection, weak organizational coordination, limited public awareness, and absence of a standardized framework.

These factors collectively limit the realization of Khums' financial potential, which substantially exceeds actual collection levels.

3.2. Core Phenomenon

The central finding identifies Khums as a legitimate, equitable, and sustainable financial source with four essential dimensions:

- Preservation of Shia identity
- Promotion of social justice and redistribution
- Strengthening financial autonomy of religious centers
- Ensuring lawful and ethical income sources

3.3. Contextual Factors

The sustainability of Khums is contingent upon:

- Public participation in decision-making and oversight, Adherence to jurisprudential rules, and
- Sincere spiritual intention in fulfilling a divine obligation.

These contextual components enhance legitimacy and foster community engagement.

3.4. Intervening Conditions

Four major intervening dimensions shape system performance:

- Legal and structural frameworks,
- Institutional financial and managerial capacities,
- Transparency and public trust,
- Centralized oversight and policymaking.

Among these, transparency and trust emerged as the strongest determinants, with 137 supporting codes.

3.5. Strategic Actions

To strengthen sustainability, the study identifies four strategic clusters:

- Digitalization and financial transparency (e.g., user-friendly Khums calculators, integrated digital platforms),
- Adaptive jurisprudential and policy reforms,
- Modern financial management and investment planning,
- Educational and cultural initiatives to enhance awareness and motivation.

3.6. Outcomes

Implementing these strategies leads to multidimensional positive outcomes:

- Economic outcomes: long-term financial stability, increased resource mobilization, and sustainable investment.
- Social outcomes: reduced inequality, improved welfare, and enhanced social cohesion.
- Spiritual and identity outcomes: reinforcement of religious identity and moral commitment.
- Religious innovation outcomes: strengthened capacity for research, training, and institutional development.
- These findings position Khums as a multi-purpose instrument capable of advancing economic empowerment, social justice, and religious-cultural sustainability.

4. Discussion and Conclusion

This study demonstrates that Khums possesses far greater potential than traditionally recognized. As both a fiscal instrument and a moral-religious obligation, Khums can strengthen the financial independence, social influence, and identity cohesion of religious centers when supported by transparent management, technological integration, community participation, and coherent policymaking.

The grounded theory model highlights the interconnectedness of causal, contextual, intervening, and strategic factors necessary for effective implementation. Key determinants—such as financial transparency, public trust, centralized oversight, and digital governance—play decisive roles in enhancing system performance. Simultaneously, spiritual elements like adherence to jurisprudential principles and sincere intention ensure legitimacy and community acceptance.

By proposing an integrated economic-justice framework, this study fills a significant gap in Islamic finance literature. The findings demonstrate that Khums can serve not only as a revenue source but as a transformative mechanism that combines economic empowerment, social welfare, identity preservation, and religious innovation. The

model offers practical guidance for policymakers, religious authorities, and institutional managers seeking to modernize and optimize the administration of religious financial assets.

Ultimately, the study shows that when supported by institutional reforms and community engagement, Khums can evolve into a strategic, multidimensional tool for sustainable religious and socioeconomic development, comparable to global religious financial systems.

5. Keywords: Khums; Sustainable Income; Financial Independence; Financial Transparency; Social Justice; Religious Centers; Grounded Theory.

6. JEL Classification: H2; H26; H3; H41; D31; D63; Z12; P48; O17.

خمس و پایداری مالی مراکز دینی: تحلیل کیفی بر مبنای روش داده بنیاد

محمد نظری پور: دانشیار، گروه حسابداری، دانشگاه حضرت معصومه (س)، قم، ایران (نویسنده مسئول).

m.nanzaripour@hmu.ac.ir

محمد امین گایینی: دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه حسابداری، دانشگاه شهاب دانش، قم، ایران.

m.gaieni@shdu.ac.ir

چکیده

۱. مقدمه و هدف

خمس، به عنوان یکی از ارکان محوری احکام مالی اسلام، افزون بر جایگاه شرعی، نقش مهمی در تأمین منابع مالی مراکز دینی و تقویت ساختار مالی اسلامی دارد. این پژوهش با رویکرد نظریه داده بنیاد، ظرفیت خمس را به عنوان منبعی پایدار برای درآمدزایی و پشتیبانی مالی این مراکز بررسی می کند.

۲. مواد و روش ها

این پژوهش کاربردی و کیفی بر پایه نظریه داده بنیاد انجام شده است. داده ها از طریق مصاحبه های نیمه ساختاریافته با خبرگان اقتصاد اسلامی و مسائل دینی و به روش نمونه گیری هدفمند - گلوله برفی گردآوری شد. تحلیل داده ها با نرم افزار مکس کیودا نسخه ۲۰۲۰ صورت گرفت و روایی یافته ها بر اساس معیار مقبولیت تأیید شد.

۳. یافته های تحقیق

یافته ها نشان می دهد چالش های وصول خمس عمدتاً ریشه در تفاوت های فقهی، ناهماهنگی نهادی و ضعف آگاهی عمومی دارد. همچنین، با توجه به اینکه ظرفیت بالقوه خمس چند برابر میزان پرداخت واقعی آن است و این فریضه بر مال حلال تمرکز دارد، نسبت به مالیات های متعارف از کارکردی عادلانه تر و منطبق بر انصاف توزیعی برخوردار است. خمس به عنوان منبعی مشروع و پایدار، نقشی محوری در استقلال مالی، حفظ هویت دینی و تحقق عدالت اجتماعی مراکز مذهبی ایفا می کند. پایداری این نظام به مشارکت مؤمنان، التزام به اصول شرعی و شفافیت مالی وابسته است. ساختارهای قانونی

کارآمد، ارتقای توانمندی نهادی، نظارت و سیاست‌گذاری متمرکز، همراه با بهره‌گیری از راهبردهای فناورانه، مدیریتی و فرهنگی، نقشی تعیین‌کننده در جلب اعتماد و تقویت پایداری خمس دارند. پیامدهای این نظام طیفی از آثار اقتصادی، اجتماعی و معنوی را دربرمی‌گیرد؛ از جمله رفاه اجتماعی، سرمایه‌گذاری پایدار، توانمندسازی معنوی و پشتیبانی از نوآوری و پژوهش‌های دینی که در مجموع کارکردی چندبعدی برای توسعه مراکز دینی ایجاد می‌کند.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌ها نشان می‌دهد خمس، فراتر از یک حکم فقهی، سازوکاری چندبعدی برای پایداری مالی، هویتی و اجتماعی مراکز دینی است. تحقق این سازوکار مستلزم هم‌افزایی مؤلفه‌های فقهی، مدیریتی، فرهنگی و فناورانه همراه با شفافیت، اعتماد و مشارکت مردمی است. این پژوهش با ارائه چارچوب مفهومی تلفیقی شامل مسیر اقتصادی و عدالت اجتماعی، مدلی کاربردی برای سیاست‌گذاری مالی و دینی ارائه می‌کند.

واژگان کلیدی: خمس؛ درآمد پایدار؛ استقلال مالی؛ شفافیت مالی؛ عدالت اجتماعی؛ مراکز دینی؛ تئوری داده بنیاد.

مقدمه

مراکز دینی، به عنوان ارکان بنیادین حفظ، ترویج و اشاعه ارزش های فرهنگی، اجتماعی و معرفتی در جوامع اسلامی، بر اساس ماهیت کارکردی خود به شدت به منابع مالی پایدار وابسته اند (سیاحی زاده فرد و عصاره نژاد دزفولی، ۱۴۰۴، ص. ۷). تأمین مالی مستمر و قابل اتکا نه تنها پیش شرطی اساسی برای بقا و توسعه پایدار این نهادها به شمار می آید، بلکه ضامن ایفای مؤثر نقش های چندوجهی آنها در ابعاد آموزشی، فرهنگی و اجتماعی است (امیریگ، برادران، حسینی واعظ و انوشه، ۱۴۰۰، صص. ۳-۴). فقدان دسترسی به منابع مالی پایدار می تواند به تحدید ظرفیت ها در توسعه زیرساخت ها و اجرای بهینه کارکردهای محوری این نهادها بینجامد (حسن زاده سروستانی، تمیزی فر و سیمپاری، ۱۳۹۷، ص. ۶۰). پایداری مالی نهادهای دینی برای حفظ نقش های فرهنگی و اجتماعی آنها ضروری است (Mizak & Sokołek, 2024). در چارچوب اسلامی، خمس و زکات به عنوان ابزارهای مالی شرعی برای تحقق عدالت اجتماعی و رستگاری طراحی شده اند (Chapra, 2008; Kamali, 1999). با وجود مطالعات جهانی درباره پایداری مالی نهادهای دینی، بررسی های بومی کمتر به مدل سازی عملیاتی خمس برای مراکز دینی پرداخته اند. این پژوهش نقش خمس را به عنوان منبعی پایدار برای تأمین مالی مراکز دینی شیعه بررسی می کند (نجاتی، ۱۴۰۱). این چالش راهبردی، ضرورت شناسایی، تحلیل و بهره برداری از سازوکارهای نوین تأمین مالی، همچون خمس، را بیش از پیش آشکار می سازد.

در این راستا، بررسی ظرفیت های بالقوه نظام مالی اسلامی، به ویژه فریضه خمس، به عنوان سازوکاری مالی، شرعی و پایدار، از اهمیتی کانونی برخوردار است. هر نظام حکمرانی، برای تثبیت اقتدار، پایداری و تحقق اهداف عدالت محور خود، نیازمند دسترسی به منابع مالی مستحکم است (سرمست شوشتری، ۱۴۰۱، صص. ۳۱-۳۲). در این چارچوب، مالیه عمومی به مثابه ابزاری راهبردی، نقشی مهم در تأمین هزینه های جاری و سرمایه ای و نیز پیشبرد اهداف اجتماعی و حکومتی ایفا می کند (افشاری و رستمی، ۱۳۹۸، ص. ۹۹). خمس، به عنوان یکی از احکام مالی بنیادین اسلام، جایگاهی محوری در منظومه مالی اسلامی دارد. بسیاری از فقها و صاحب نظران اقتصاد اسلامی،

خمس را فراتر از یک مالیات شرعی ساده، یکی از ارکان اصلی درآمدی دولت اسلامی دانسته‌اند (حسامی عزیزی و یعقوبیان کفشگری، ۱۳۹۵، صص. ۱۲۸-۱۳۰). برخی مراجع معاصر نیز آن را منبعی برای تضمین مالی حاکمیت اسلامی معرفی کرده‌اند. اهمیت این فریضه تا آن‌جاست که فقهای شیعه و اهل سنت، انکار آن را معادل انکار یکی از ضروریات دین برشمرده‌اند؛ امری که خود بیانگر جایگاه ممتاز خمس در ساختار مالی اسلامی است (فرمانیان و معینی فر، بی‌تا، ص. ۱۴۱).

با وجود اهمیت نظری و فقهی خمس، تحلیل انتقادی ادبیات پژوهشی موجود، خلأهای قابل توجهی را در زمینه مدل‌سازی راهبردی و عملیاتی بهره‌برداری از خمس برای دستیابی به پایداری مالی مراکز دینی آشکار می‌سازد. مطالعات پیشین عمدتاً به تبیین ابعاد فقهی، حقوقی و کلامی خمس محدود بوده‌اند (سرمدت شوشتری، ۱۴۰۱؛ حسامی عزیزی و یعقوبیان کفشگری، ۱۳۹۵) و کمتر به توسعه مدل‌های کاربردی و سازوکارهای اجرایی برای تبدیل این ظرفیت نظری به منبعی پایدار و عملیاتی پرداخته‌اند. فقدان چارچوب‌های مدیریتی منسجم، سازوکارهای اجرایی اثربخش و تحلیل‌های کیفی عمیق در این حوزه، ضرورت انجام پژوهش‌های بنیادین و کاربردی را بیش از پیش برجسته می‌کند. این پژوهش، با رویکرد کیفی مبتنی بر نظریه داده‌بنیاد^۱، در پی کشف و تبیین الگوهای نوظهور، عوامل مؤثر و سازوکارهای بالقوه برای بهره‌برداری بهینه از خمس در راستای ایجاد درآمد پایدار و تقویت استقلال مالی مراکز دینی است. انتخاب رویکرد کیفی، به دلیل پیچیدگی‌های چندوجهی و ماهیت پدیدارشناسانه این مسئله (سلیمی و شرفی، ۱۳۹۴، ص. ۲)، که ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و فقهی را دربرمی‌گیرد، ضروری به نظر می‌رسد. در مقابل، روش‌های کمی به سبب ماهیت انتزاعی و ناتوانی در تبیین عمق پدیده‌های زمینه‌محور، قادر به واکاوی جامع این پیچیدگی‌ها نیستند (Creswell, 2003, p. 45).

هدف این پژوهش، تبیین و ارائه مدل مفهومی جامعی از ظرفیت فریضه خمس در ایجاد درآمد پایدار و تقویت استقلال مالی مراکز دینی است. در این راستا، پرسش محوری تحقیق چنین طرح می‌شود که چگونه می‌توان از قابلیت‌های خمس برای دستیابی به

پایداری اقتصادی و خوداتکایی نهادهای دینی بهره گرفت. برای پاسخ‌گویی به این پرسش، پژوهش حاضر ضمن بررسی عوامل تسهیل‌کننده، موانع اجرایی و دیدگاه‌های ذی‌نفعان کلیدی، دو محور فرعی را نیز دنبال می‌کند: نخست، تبیین ظرفیت اقتصادی خمس در ایران و دلایل شکاف میان ظرفیت بالقوه و سطح تحقق واقعی آن؛ دوم، تحلیل مقایسه‌ای عدالت و کارایی ساختاری خمس در قیاس با نظام مالیاتی موجود به‌منظور تبیین برتری نسبی آن در ابعاد مالی، اجتماعی و عدالت‌محور.

نواوری اصلی این مطالعه در ارائه نظریه‌ای داده‌بنیاد و بومی نهفته است که برخلاف مطالعات پیشین، چارچوبی عملیاتی و سیاستی برای مدیریت مالی مراکز دینی فراهم می‌کند. این مدل، با اتکا به دانش ضمنی و تجربه خبرگان و ذی‌نفعان اصلی، می‌تواند مبنایی راهبردی برای طراحی راهکارهای اجرایی مؤثر و تقویت بنیه مالی این مراکز باشد. ارزش افزوده این پژوهش در کمک به توسعه پایدار مراکز دینی، افزایش کارایی و اثربخشی آن‌ها در ایفای نقش‌های اجتماعی و فرهنگی و ارائه الگویی قابل تعمیم به سایر جوامع اسلامی جلوه‌گر می‌شود. نتایج این مطالعه می‌تواند راهنمایی عملی برای سیاست‌گذاران و متولیان دینی در بهره‌گیری حداکثری از ظرفیت‌های خمس برای تقویت جایگاه و کارکرد این نهادهای حیاتی فراهم آورد.

۱. ادبیات و مبانی نظری

۱-۱. دیدگاه‌های پیشین درباره منابع مالی مراکز دینی

تأمین مالی مراکز دینی، به‌عنوان یکی از چالش‌های تاریخی این نهادها، همواره مورد توجه پژوهشگران قرار داشته است (نجاتی، ۱۴۰۱، ص. ۲۳۷). عاملی و رفیعی پیشوری (۱۴۰۳، ص. ۱۳۳) استدلال کرده‌اند که دسترسی به منابع مالی کافی، پیش‌نیاز برنامه‌ریزی بلندمدت و توسعه زیرساخت‌های مراکز دینی است؛ زیرا این منابع امکان اجرای مؤثر کارکردهای فرهنگی، آموزشی و اجتماعی را فراهم می‌آورند. با این حال، سیاحی‌زاده‌فرد و عصاره‌نژاد دزفولی (۱۴۰۴، ص. ۱۱) معتقدند سایر منابع مالی مانند خیرات و نذورات، به دلیل وابستگی به شرایط اقتصادی و ناپایداری، از کارآمدی لازم برخوردار نیستند.

در مقابل، خمس به‌عنوان یکی از فروع دین اسلام که آیه ۴۱ سوره انفال بر وجوب و موارد مصرف آن تأکید دارد، از سوی مذاهب مختلف اسلامی پذیرفته شده و ظرفیت بالایی برای تأمین مالی پایدار دارد (نامدار، مرادی، محمودیان، صادقی شاهدانی و حسن‌زاده، ۱۴۰۱، ص. ۱۴۲). بسیاری از فقها، خمس را نه تنها یک فریضه دینی، بلکه نوعی مالیات اسلامی با کارکردهای حکومتی می‌دانند که می‌تواند نقشی محوری در تأمین مالی مراکز دینی ایفا کند (سرمست شوشتری، ۱۴۰۱، ص. ۳۵). با وجود این ظرفیت، نبود چارچوب‌های اجرایی و مدل‌های عملیاتی برای بهره‌برداری راهبردی از خمس، خلأی پژوهشی برجسته ایجاد کرده است که ضرورت طراحی نظام‌های مالی ساختاریافته برای تقویت خوداتکایی مراکز دینی را آشکار می‌سازد.

۲-۱. پایداری مالی در نهادهای دینی: دیدگاه‌های جهانی

پایداری مالی نهادهای دینی در ادبیات جهانی، پیش‌نیازی اساسی برای حفظ استقلال و کارایی این نهادها به شمار می‌آید (Mizak & Sokołek, 2024; Kachumi et al., 2025).

میزاک و سوکولک^۲ (۲۰۲۴م) نشان می‌دهند که مشارکت منظم در نظام مالی کلیسای کاتولیک، پایداری مالی را تقویت می‌کند؛ در حالی که کاجومی و دیگران^۳ (۲۰۲۵م) بر اهمیت تنوع منابع درآمدی تأکید دارند. شفافیت مالی نیز یکی از عوامل کلیدی در جلب اعتماد عمومی شناخته شده است (Owusu & Agyemang, 2025). از سوی دیگر، نهادهای دینی در دوره‌های بحران، نقشی حمایتی در ابعاد مالی و عاطفی ایفا می‌کنند (Orman, 2019).

۳-۱. تحلیل پژوهش‌های مرتبط با خمس

با وجود مطالعات جهانی درباره پایداری مالی نهادهای دینی، خمس به‌عنوان سازوکاری مالی در سنت شیعی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. بررسی دقیق ادبیات موجود در حوزه خمس نیز بیانگر شکافی معرفتی و کاربردی چشمگیر است. اغلب پژوهش‌های

2. Mizak & Sokołek

3. Kachumi et al

انجام شده تاکنون، تمرکز خود را بر تبیین ابعاد فقهی، حقوقی و کلامی این فریضه الهی معطوف کرده‌اند (نجاتی، ۱۴۰۱، ص. ۲۳۳). در نتیجه، جنبه‌های راهبردی و اقتصادی خمس به عنوان منبعی بالقوه و پایدار برای نهادهای اسلامی، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. چنین رویکردی از توسعه مدل‌های عملیاتی و سازوکارهای اجرایی جلوگیری کرده و مانع تبدیل خمس از یک حکم شرعی صرف به سازوکاری پویا برای تأمین مالی مستمر و خوداتکا شده است.

این در حالی است که بسیاری از محققان و صاحب‌نظران، خمس را نه تنها یک واجب شرعی، بلکه یکی از منابع اصلی و مهم درآمدی مراکز اسلامی در طول تاریخ دانسته‌اند (سرمد شوشتری، ۱۴۰۱، ص. ۳۱). با وجود این ظرفیت، فقدان مدل‌های اجرایی مدون، جامع و مبتنی بر پژوهش‌های کاربردی برای تبدیل خمس به جریانی پایدار از درآمد، چالشی اساسی در مسیر مدیریت و توسعه این مراکز پدید آورده است. این خلأ پژوهشی، نیاز به تحقیقاتی میان‌رشته‌ای را برجسته می‌کند؛ پژوهش‌هایی که بتوانند ابعاد فقهی را با اصول مدیریت مالی و اقتصاد تلفیق کنند تا زمینه ارائه راهکارهای نوین برای بهره‌برداری بهینه از این ظرفیت گسترده فراهم شود.

۴-۱. مفاهیم مرتبط: عدالت اجتماعی، کارایی دینی، اعتماد عمومی، شفافیت مالی

در حوزه مطالعات مالی اسلامی، مفاهیم عدالت اجتماعی، کارایی دینی، اعتماد عمومی و شفافیت مالی از جایگاهی محوری برخوردارند (میرزاییان، اسفندیاری و سهراب‌زاده، ۱۴۰۱، ص. ۲). عدالت اجتماعی، به عنوان رکن اصلی احکام مالی شرعی مانند خمس، بر توزیع عادلانه منابع و ثروت در جامعه تأکید دارد و مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است (بگونند، ۱۴۰۱، ص. ۱۱۹). کارایی دینی به ظرفیت مراکز دینی در تحقق اهداف فرهنگی، آموزشی و اجتماعی با حداکثر بهره‌وری اشاره دارد که به دسترسی پایدار به منابع مالی وابسته است (سیاحی‌زاده فرد و عصاره‌نژاد دزفولی، ۱۴۰۳، صص. ۲۰-۲۳). اعتماد عمومی، به عنوان سرمایه اجتماعی ارزشمند، شرط لازم برای مشروعیت و مقبولیت نظام‌های مالی دینی است و فقدان آن می‌تواند مشارکت عمومی را تضعیف کرده و کارآمدی ساختارهای مالی را کاهش دهد (شیخ‌موحد و آزادی، ۱۴۰۱، صص. ۱۹۳-۱۹۴).

۱۹۵). همچنین، شفافیت مالی در مدیریت منابع خمس، نه تنها الزامی شرعی و اخلاقی است، بلکه ابزاری کلیدی برای پیشگیری از سوءاستفاده و تقویت اعتماد عمومی به‌شمار می‌آید (بگوندد، ۱۴۰۱، ص. ۱۱۲؛ قرنچیک، ضیالدینی و هادوی‌نژاد، ۱۴۰۰، ص. ۵۹). این مفاهیم، چارچوبی نظری و نسبتاً جامع برای تحلیل نقش خمس در دستیابی به خوداتکایی مالی و توسعه پایدار مراکز دینی فراهم می‌آورند.

۱-۵. ظرفیت بالقوه خمس: برآورد، چالش‌ها و فرصت‌های نوین

خمس به‌عنوان یکی از ارکان اصلی مالیه اسلامی، نقشی محوری در تأمین منابع پایدار نهادهای دینی و تحقق عدالت اقتصادی و اجتماعی دارد (خزائی و یزدان‌پور، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۲). با این حال، شکاف میان ظرفیت نظری و تحقق واقعی آن، از چالش‌های اساسی اقتصاد دینی در ایران به‌شمار می‌آید (مزینی، ۱۴۰۲، صص. ۶۵-۶۷). شواهد نشان می‌دهد که با وجود پیوند مستقیم خمس با درآمد و ثروت، تنها بخش اندکی از ظرفیت بالقوه آن بالفعل شده است. ضعف نهادهای سازنده فرهنگی مالی دینی، فقدان آگاهی نسبت به کارکردهای بازتوزیعی و بی‌التزامی اقشار پردرآمد از علل اصلی این شکاف به‌شمار می‌روند (موسائی، ۱۴۰۰، صص. ۳۸۷-۳۹۱). تداوم این وضعیت، کارایی مالی و عدالت اقتصادی را تضعیف کرده و پایداری نهادهای دینی را در بلندمدت تهدید می‌کند.

مطالعات علمی گوناگون، ظرفیت بالقوه خمس را در نظام مالی اسلامی برجسته کرده‌اند. نامدار و دیگران (۱۴۰۰)، با استفاده از داده‌های سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۳ و تحلیل سری‌های فوریه، ظرفیت خمس را به‌عنوان نوعی مالیات اسلامی در سطحی مناسب برآورد کرده‌اند؛ ضریب تعیین ۰/۹۵ بیانگر دقت و برازش بالای مدل آن‌هاست. بگوندد (۱۴۰۱)، با رویکردی تاریخی، مدل ادغام خمس و مالیات را عاملی برای کاهش پرداخت مضاعف و ارتقای عدالت بازتوزیعی معرفی کرده است. همچنین حسامی عزیزی و یعقوبیان کفشگری (۱۳۹۵)، با بررسی مفهومی پیوند خمس و زکات، الگویی برای بازآفرینی فرهنگ مالی دینی و احیای عدالت اقتصادی ارائه کرده‌اند. این نتایج به‌روشنی بر ضرورت فعال‌سازی ظرفیت‌های پنهان خمس برای کارآمدسازی نظام مالی اسلامی دلالت دارد.

مطالعات کاربردی نیز نقش خمس را در کاهش فقر و نابرابری برجسته کرده‌اند. یافته‌های عسگری و نیازخانی (۱۳۹۳) نشان می‌دهند که خمس در دهه ۱۳۸۰ نقشی قابل توجه در بهبود رفاه دهک‌های پایین داشته و بین سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۷ توان رفع فقر مطلق را دارا بوده است. بر اساس برآوردهای آن‌ها، خمس می‌تواند بیش از نیمی از فقر موجود را پوشش دهد. تخصیص هدفمند وجوه، ضمن تقویت پویایی اقتصادی، شکاف طبقاتی را کاهش داده و عدالت توزیعی را ارتقا می‌بخشد. در شرایط محدودیت منابع، حاکم اسلامی می‌تواند از ابزارهای مکملی مانند مالیات، انفال و خراج برای تحکیم عدالت اجتماعی بهره گیرد.

درمجموع، اجرای شفاف و مبتنی بر فناوری خمس می‌تواند زمینه‌ساز کاهش نابرابری، تقویت عدالت مالی و پایداری اقتصاد دینی شود و بستری برای بازآفرینی حکمرانی مالی اسلامی و تحکیم ارزش‌های عدالت‌محور تشیع فراهم آورد.

۱-۶. مقایسه خمس با نظام‌های مالیاتی متعارف: برتری عدالت‌محور و پیامدهای اجتماعی

یافته‌های پژوهش‌ها نشان می‌دهد میان ظرفیت بالقوه و ظرفیت تحقق‌یافته مالیات‌های اسلامی، مانند خمس و زکات، شکاف معناداری وجود دارد؛ به گونه‌ای که حجم منابع بالقوه چندین برابر میزان پرداخت واقعی برآورد شده است (ارشدی، نعمتی، فرخی و دلیری، ۱۴۰۲، ص. ۱۶۸). خمس به سبب ساختار تصاعدی، عدالت‌مدار و مبتنی بر سود خالص، نسبت به مالیات‌های متعارف برتری دارد؛ زیرا بر پایه توان واقعی مکلف تعیین می‌شود، نه بر مبنای کل درآمد ناخالص. افزون بر این، پرداخت خمس پس از تأمین ضروریات زندگی انجام می‌گیرد و از این رو با نظام مالیاتی مبتنی بر برآورد کلی درآمد تمایزی بنیادین دارد (شعبانی و کاشیان، ۱۳۹۵، صص. ۵۸-۵۹). این ویژگی‌ها پشتوانه نظری معتبری برای تبیین کارکرد بازتوزیعی و عدالت‌محور خمس در مدل مفهومی پژوهش فراهم می‌کنند.

مطالعات عاملی و رفیعی پیشوری (۱۴۰۳) نشان می‌دهد در نظام مالیات اسلامی، اصول «سهولت پرداخت» و «عدالت توزیعی» بر پیچیدگی‌های فنی مقدم‌اند. تعیین نرخ‌های پایین برای کالاهای اساسی و نرخ‌های بالاتر برای درآمدهای تجملی، همراه با

امکان پرداخت نقدی یا جنسی، انعطاف و انصاف مالی را به نظام مالی دینی افزوده است. در این چارچوب، خمس با محوریت سود خالص پس از کسر هزینه‌های ضروری، فشار مالی کمتری بر اقشار کم‌درآمد وارد می‌سازد. بگونه (۱۴۰۱) نیز خمس را سازوکاری کارآمدتر از مالیات برای انتقال ثروت از طبقات مرفه به اقشار محروم می‌داند؛ زیرا مشارکت واقعی نیازمندان را در دارایی ثروتمندان محقق می‌کند. این سازوکار عدالت‌محور موجب افزایش اعتماد، مشارکت داوطلبانه و در نهایت، پایداری مالی و اجتماعی نهادهای دینی می‌شود؛ یافته‌ای که در مدل نظری پژوهش حاضر نیز تأیید شده است.

در چارچوب مقاصد شریعت، خمس نه تنها وسیله‌ای برای تأمین منابع مالی، بلکه نهادی چندبعدی و معنابخش در اقتصاد اسلامی است که سه کارکرد کلیدی دارد: تأمین مالی پایدار نهادهای دینی، تطهیر اموال از منابع شبهه‌ناک و تحقق فلاح جمعی از طریق بازتوزیع عادلانه ثروت (امینی، راعی و توکلی، ۱۳۹۷، صص. ۴۷-۵۲). برخلاف مالیات‌های سکولار که هدف اصلی آن‌ها درآمدزایی دولت است، خمس با تأکید بر ابعاد اخلاقی و معنوی، به تطهیر اقتصادی، تحکیم تکافل اجتماعی و تقویت عدالت شیعی می‌انجامد و اعتماد عمومی به نظام مالی دینی را افزایش می‌دهد (مهدوی، ۱۴۰۲). همچنین، شواهد پروین و فیروزی (۱۴۰۱) نشان می‌دهد شفافیت در وصول و مصرف خمس، سبب ارتقای مشارکت مردمی، تقویت تعلق دینی و باور به عدالت اجتماعی می‌شود؛ امری که یافته‌های کیفی این پژوهش (جدول ۷) نیز بر آن صحنه می‌گذارند.

از منظر کیفی، خمس افزون بر جایگاه عبادی، نهادی اقتصادی - اجتماعی با کارکردهای گسترده در عدالت اجتماعی، پشتیبانی از سادات، تقویت حکومت اسلامی و حمایت از امت شیعی است (مهدوی، ۱۴۰۲). بی‌توجهی به این فریضه، غالباً ناشی از ناآگاهی نسبت به آثار اقتصادی و معنوی آن است؛ بنابراین، تبیین علمی این کارکردها می‌تواند بستری برای احیای فرهنگ پرداخت خمس فراهم کند. در نهایت، اجرای شفاف، فناورانه و هماهنگ خمس با نظام مالیاتی، مکملی مؤثر برای نظام مالی اسلامی ایجاد کرده و با کاهش نابرابری و تقویت عدالت اجتماعی، مبنای نظری روشنی برای برتری عدالت‌محور خمس نسبت به مالیات‌های موجود فراهم می‌سازد.

۷-۱. چارچوب مفهومی تلفیقی: نقش خمس در پایداری مالی، هویتی و اجتماعی مراکز

دینی

بر اساس مبانی نظری و شواهد کیفی پژوهش، خمس به عنوان یکی از ارکان بنیادین مالیه اسلامی، از دو مسیر هم افزا بر پایداری نهادهای دینی تأثیر می گذارد. در مسیر اقتصادی، تمرکز بر ظرفیت بالقوه خمس، کاهش شکاف میان پرداخت واقعی و پرداخت نظری، دیجیتالی سازی فرایند پرداخت و ارتقای شفافیت و اعتماد عمومی، به تقویت پایداری مالی مراکز دینی منجر می شود. در مقابل، مسیر عدالت اجتماعی، با تأکید بر مشروعیت منبع مالی (مال حلال)، برابری در تکلیف، عدالت توزیعی بالاتر و ضریب جینی پایین تر در مقایسه با مالیات های متعارف، به پایداری هویتی و اجتماعی نهادهای دینی می انجامد (جدول ۱). بدین ترتیب، این دو مسیر در تعامل با یکدیگر، خمس را به عنوان سازوکاری اقتصادی- عدالتی و عاملی برای پویایی و نوسازی ساختار مالی و اجتماعی نهادهای دینی معرفی می کنند.

جدول (۱): چارچوب مفهومی تلفیقی نقش خمس در پایداری مراکز دینی

پیامد نهایی	مؤلفه های اصلی	مسیر
پایداری مالی مراکز دینی	برآورد ظرفیت کلان؛ کاهش شکاف تحقق؛ دیجیتالی سازی پرداخت؛ افزایش شفافیت و اعتماد عمومی	مسیر اقتصادی (ظرفیت بالقوه خمس)
پایداری هویتی و اجتماعی مراکز دینی	عدالت توزیعی بالاتر؛ تمرکز بر مال حلال؛ کاهش نابرابری درآمدی؛ تقویت بازتوزیع	مسیر عدالت اجتماعی (مقایسه خمس با مالیات)

منبع: (یافته های تحقیق)

۸-۱. مروری بر کاربرد نظریه پردازی زمینه ای در مطالعات دینی یا مالی اسلامی

نظریه پردازی زمینه ای (نظریه داده بنیاد)، به دلیل قابلیت کشف الگوهای بومی و تولید نظریه های مبتنی بر داده های واقعی، در مطالعات دینی و مالی اسلامی کاربرد گسترده ای یافته است (مهرابی، خنیفر، امیری، زارعی متین و جندقی، ۱۳۹۰، صص. ۱۱-۱۳).

استراوس و کوربین^۴ (۱۹۹۸م) این روش را برای تحلیل مسائل پیچیده با ابعاد اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مناسب می‌دانند. در حوزه مطالعات دینی، آخوندی (۱۳۹۶)، با استفاده از نظریه داده‌بنیاد، سیزده راهبرد فرهنگی برای نفوذ اجتماعی دین از آموزه‌های قرآنی استخراج کرده است. همچنین محمدی و هاشیمان (۱۴۰۱)، با بهره‌گیری از این رویکرد، پنج بعد همگرایی میان مردم و روحانیت را تبیین کرده‌اند. این مطالعات نشان می‌دهد نظریه داده‌بنیاد، با تأکید بر داده‌های میدانی، امکان ارائه مدل‌های عملی و بومی را فراهم می‌کند. پژوهش حاضر نیز با استفاده از این روش، چارچوبی برای بهره‌برداری راهبردی از خمس در تأمین مالی پایدار مراکز دینی توسعه می‌دهد.

۹-۱. جایگاه پژوهش حاضر در میان مطالعات قبلی

پژوهش حاضر، با هدف پرکردن خلأهای ادبیات علمی در حوزه خمس، رویکردی نوآورانه اتخاذ کرده و بر بهره‌برداری راهبردی از این فریضه برای تأمین مالی پایدار مراکز دینی تمرکز دارد. برخلاف مطالعات پیشین که عمدتاً بر جنبه‌های فقهی و حقوقی خمس متمرکز بوده‌اند (نجاتی، ۱۴۰۱؛ حسامی عزیزی و یعقوبیان کفشگری، ۱۳۹۵)، این تحقیق با استفاده از نظریه داده‌بنیاد، چارچوبی عملیاتی و بومی ارائه می‌کند که با ۱۱۸۳ کد استخراج‌شده (جداول ۴ تا ۹) پشتیبانی می‌شود. این چارچوب، با در نظر گرفتن ابعاد اجتماعی، فرهنگی و مدیریتی، از تحلیل صرفاً فقهی فراتر می‌رود. در مقایسه با پژوهش‌هایی که به کلیات نقش خمس پرداخته‌اند (سرمست شوشتری، ۱۴۰۱؛ نامدار، مرادی، محمودیان، صادقی شاهدانی و حسن‌زاده، ۱۴۰۱)، این مطالعه به‌طور مشخص پایداری مالی را هدف قرار داده و مدلی مفهومی برای خوداتکایی مراکز دینی پیشنهاد می‌کند. برای روشن‌تر شدن جایگاه این پژوهش، جدول (۲) مقایسه‌ای میان مطالعات پیشین جهانی و بومی و نوآوری‌های پژوهش حاضر ارائه می‌دهد.

جدول (۲): مقایسه پژوهش حاضر با مطالعات پیشین

پژوهش	تمرکز	روش شناسی	خلاهای برطرف شده توسط پژوهش حاضر
Mizak & Sokolek (2024)	پایداری مالی کلیسای کاتولیک	کیفی، تحلیل موردی	ارائه مدل داده بنیاد برای خمس به عنوان منبعی پایدار با ۱۱۸۳ کد (جدول ۴ تا ۹)، با تأکید بر پایداری مالی مراکز دینی (۶۶ کد، جدول ۵)
Owusu & Agyemang (2025)	شفافیت در NGOهای دینی	کیفی، مصاحبه	تقویت شفافیت مالی در نظام خمس با فناوری دیجیتال (۱۶۸ کد، جدول ۸) و جلب اعتماد عمومی (۱۳۷ کد، جدول ۷)
Kachumi et al. (2025)	پایداری مالی NGOهای دینی	آمیخته (کیفی - کمی)	پیشنهاد استراتژی‌های مدیریتی برای خمس با ۷۴ کد (جدول ۸)، شامل اولویت بندی مصارف و سرمایه گذاری‌های مشروع
Orman (2019)	نقش نهادهای دینی در بحران‌های مالی	کمی، تفاوت در تفاوت ۵	تأکید بر پیامدهای اجتماعی و معنوی خمس، از جمله توانمندسازی اجتماعی (۴۲ کد، جدول ۹) و تقویت هویت دینی (۱۵ کد، جدول ۹)
Chapra (2008)	توسعه اسلامی و مقاصد شریعت	نظری	اتصال خمس به اهداف شریعت برای پایداری با ۱۱۸۳ کد (جدول ۴ تا ۹)، با تأکید بر عدالت اجتماعی (۲۵ کد، جدول ۹)
Kamali (1999)	مقاصد شریعت و فقه اسلامی	نظری	ارائه چارچوب فقهی برای نقش خمس در عدالت اجتماعی (۲۵ کد،

پژوهش	تمرکز	روش‌شناسی	خلا‌های برطرف‌شده توسط پژوهش حاضر
			جدول ۹) و حفظ هویت دینی (۱۵) کد، جدول ۹)
سیاحی‌زاده‌فرد و عصاره‌نژاد (۱۴۰۴)	تأمین مالی غیرانتفاعی مساجد	کیفی، تجربه‌نگاری	ادغام فقه، مدیریت و فناوری برای خمس با ۱۱۸۳ کد (جدول ۴ تا ۹)، با تأکید بر فرهنگ‌سازی (۲۱۹) کد، جدول ۸) و شفافیت دیجیتال (۱۶۸) کد، جدول ۸)
عاملی و رفیعی پیشوری (۱۴۰۳)	مقایسه مالیات با خمس و زکات	کیفی و کمی	پر کردن خلأ برتری عدالت‌محور خمس با مدل داده‌بنیاد (شکل ۲) و مستندسازی کیفی نقش آن به‌عنوان ابزار عدالت اجتماعی (۲۵) کد، جدول ۹).
نامدار و دیگران (۱۴۰۱)	نیکویی برازش محاسبه‌های مرتبط با خمس بالقوه کشور	معادله درجه سوم و چهارم سری فوریه	پر کردن شکاف پتانسیل و پرداخت واقعی خمس با راهبردهای عملیاتی داده‌بنیاد (شکل ۲)، دیجیتالی‌سازی (۱۶۸) کد، جدول ۸) و شفافیت و اعتماد عمومی (۱۳۷) کد، جدول ۷).

جدول (۲) نشان می‌دهد پژوهش حاضر، با ارائه مدلی داده‌بنیاد برای بهره‌برداری از خمس (۱۱۸۳ کد، جداول ۴ تا ۹)، خلا‌های موجود در ادبیات جهانی و بومی را پُر کرده و چارچوبی عملیاتی برای سیاست‌گذاری مالی دینی ارائه می‌کند. نوآوری این پژوهش در ادغام ابعاد فقهی، مدیریتی و فناوری و ارائه راهکارهای قابل‌تعمیم به جوامع اسلامی نهفته است.

۲. روش‌شناسی

این پژوهش از نظر ماهیت، کاربردی و از نظر روش اجرا، کیفی با رویکرد نظریه داده‌بنیاد است. نظریه داده‌بنیاد، روشی استقرایی و اکتشافی است که با تکیه بر داده‌های واقعی، پدیده‌ها را در بستر طبیعی آن‌ها تبیین می‌کند (Strauss & Corbin, 1998). این رویکرد، به‌جای اتکا به نظریه‌های پیش‌ساخته، به پژوهشگر امکان می‌دهد از داده‌های میدانی، مفاهیم، گزاره‌ها و نظریه‌ای هم‌خوان با واقعیت استخراج کند (Charmaz, 2014؛ بازرگان، ۱۳۹۳). هدف این پژوهش، تبیین ظرفیت خمس به‌عنوان منبعی پایدار برای تأمین مالی مراکز دینی است؛ امری که آن را در زمره تحقیقات کاربردی قرار می‌دهد.

۳. جامعه آماری و نمونه‌گیری

جامعه آماری این پژوهش را متخصصان و صاحب‌نظران حوزه مسائل دینی، به‌ویژه با تمرکز بر اقتصاد اسلامی، تشکیل می‌دهند. نمونه‌گیری به روش هدفمند و با استفاده از تکنیک گلوله‌برفی انجام شد. در این روش، هر مصاحبه‌شونده، علاوه بر ارائه اطلاعات، افراد دیگری از جامعه هدف را معرفی می‌کرد که این امر به شناسایی گروه‌های بعدی برای مصاحبه منجر شد (Strauss & Corbin, 2008). گردآوری داده‌ها تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت. نشانه‌های اشباع از مصاحبه دوازدهم مشاهده شد، اما برای اطمینان از پوشش کامل ابعاد مفهومی و جلوگیری از اشباع کاذب، مصاحبه‌ها تا نفر شانزدهم ادامه یافت. در مجموع، ۱۶ مصاحبه با خبرگان انجام شد. تنوع در انتخاب مصاحبه‌شوندگان به افزایش گستره مفاهیم و مقوله‌ها کمک کرد.

۴. ابزار گردآوری داده‌ها

داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته گردآوری شد. این ابزار، امکان تمرکز بر محورهای اصلی پژوهش (مانند شفافیت، چالش‌های اجرایی و ظرفیت مالی خمس) را فراهم کرد و درعین حال به مشارکت‌کنندگان آزادی بیان دیدگاه‌هایشان را می‌داد.

۵. روش تحلیل داده‌ها

تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA نسخه ۲۰۲۰ و بر پایه سه مرحله کدگذاری در نظریه داده‌بنیاد انجام شد (LaRossa, 2005).

- کدگذاری باز^۶: در این مرحله، متن مصاحبه‌ها پیاده‌سازی و خط‌به‌خط تحلیل شد. داده‌ها به واحدهای معنایی کوچک تجزیه گردید و مفاهیم اولیه (مانند «شفافیت در وصول خمس» یا «چالش‌های فقهی») استخراج و برجسته‌سازی شد. مفاهیم مشابه در مقوله‌های سطح بالاتر گروه‌بندی شدند. مقوله‌ها، به دلیل انتزاعی‌تر بودن نسبت به مفاهیم، قدرت مفهومی بالاتری دارند و می‌توانند مفاهیم جزئی را حول خود سازمان‌دهی کنند (Strauss & Corbin, 1990؛ دانایی‌فرد و امامی، ۱۳۸۶).
- کدگذاری محوری^۷: در این مرحله، مقوله‌ها با زیرمقوله‌هایشان مرتبط شدند و روابط میان آن‌ها بر پایه مدل پارادایمی (شامل پدیده مرکزی، شرایط علی، زمینه، شرایط مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها) سازمان یافت (Lee, Strauss & Corbin, 1998). پدیده مرکزی «خمس به عنوان منبع پایدار مالی مراکز دینی» انتخاب شد و سایر مقوله‌ها پیرامون آن سازمان‌دهی شدند. این فرایند، با مقایسه شباهت‌ها و تفاوت‌های معنایی، تبیین دقیق‌تری از پدیده فراهم آورد.
- کدگذاری گزینشی^۸: در این مرحله، مقوله مرکزی به صورت نظام‌مند با سایر مقوله‌ها مرتبط شد و این روابط در قالب روایتی منسجم ارائه گردید. مقوله‌های نیازمند اصلاح (به دلیل هم‌پوشانی یا عدم وضوح) بازبینی شدند تا مدل نهایی یکپارچه شود (Strauss & Corbin, 1998).

۶. ملاحظات روش‌شناختی

در چارچوب نظریه داده‌بنیاد، استراوس و کوربین (Strauss & Corbin, 1998) به جای معیارهای سنتی روایی و پایایی، معیار «مقبولیت» را برای ارزیابی کیفیت پژوهش پیشنهاد می‌کنند. مقبولیت به این معناست که یافته‌های پژوهش تا چه اندازه توانسته‌اند تجربه‌های مشارکت‌کنندگان، برداشت‌های پژوهشگر و انتظارات خوانندگان را درباره پدیده مورد مطالعه، به صورت معتبر و قابل اعتماد بازتاب دهند. این معیار بر پایه ده شاخص اصلی سنجیده می‌شود که عبارت‌اند از: تناسب مفاهیم با داده‌های واقعی، کاربردی و مفید بودن

6. Open Coding

7. Axial Coding

8. Selective Coding

نتایج، جامعیت یافته‌ها، وضوح و انسجام مفاهیم، زمینه‌مندی آن‌ها در بستر واقعی، منطق ارتباطی بین مقوله‌ها، عمق تحلیل، بازتاب تنوع و تفاوت در دیدگاه‌ها، بداعت و نوآوری در رویکرد و حساسیت و استناد به یادداشت‌ها برای حفظ ردیابی تحلیلی. بهره‌گیری از این شاخص‌ها، اتقان علمی و عملی مدل به‌دست‌آمده را تقویت می‌کند.

۷. یافته‌های پژوهش

در جدول (۳)، اطلاعات مصاحبه‌شوندگان برحسب سن و مدرک تحصیلی ارائه شده است.

جدول (۳): اطلاعات جمعیت‌شناختی مصاحبه‌شوندگان

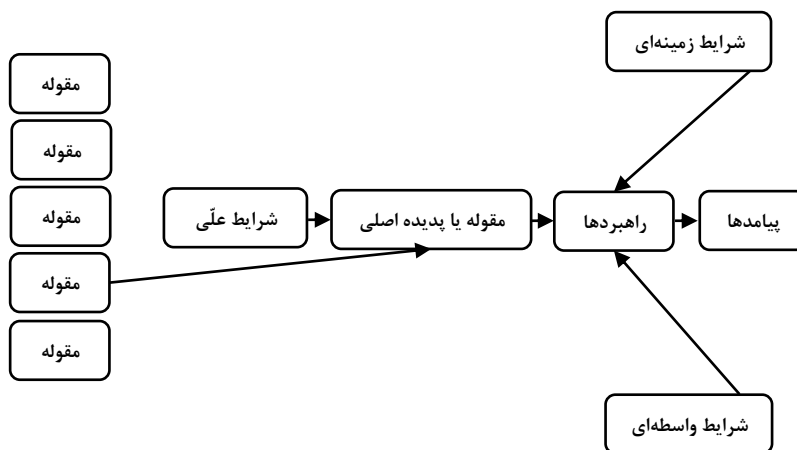
شماره مصاحبه‌شونده	سن	مدرک تحصیلی	شماره مصاحبه‌شونده	سن	مدرک تحصیلی
۱	۳۴	کارشناسی ارشد	۹	۵۵	دکتر
۲	۴۰	دکتر	۱۰	۴۹	کارشناسی ارشد
۳	۲۸	کارشناسی ارشد	۱۱	۶۱	دکتر
۴	۳۵	کارشناسی ارشد	۱۲	۴۸	کارشناسی ارشد
۵	۴۵	دکتر	۱۳	۵۶	کارشناسی ارشد
۶	۲۹	کارشناسی ارشد	۱۴	۵۹	دکتر
۷	۵۰	دکتر	۱۵	۶۰	دکتر
۸	۴۵	کارشناسی ارشد	۱۶	۶۳	دکتر

جدول (۳) ویژگی‌های جمعیت‌شناختی ۱۶ مصاحبه‌شونده را نشان می‌دهد که عمدتاً دارای تحصیلات تکمیلی (کارشناسی ارشد و دکتری) و در محدوده سنی ۲۸ تا ۶۳ سال هستند. این تنوع سنی و سطح بالای تحصیلات، نماینده‌ای متعادل و متخصص از جامعه هدف فراهم می‌آورد.

۸. تحلیل یافته‌ها

پس از انجام مراحل کدگذاری باز، محوری و گزینشی بر داده‌های مصاحبه‌ها، یافته‌های پژوهش در قالب مفاهیم استخراج‌شده، کدها و مقوله‌های اصلی سازمان‌دهی شد. به‌منظور

دستیابی به سطح بالاتری از انتزاع و تبیین چارچوبی نظری و جامع، مقوله‌های اصلی بار دیگر بازنمایی شدند و بر اساس هم‌پوشانی معنایی و انسجام مفهومی، در قالب مقوله‌های کلی‌تر و تحلیلی‌تر گروه‌بندی شدند. این مقوله‌های ارتقایافته، در نهایت در شش بعد بنیادین -شامل مقوله هسته‌ای، شرایط علی، بسترها، شرایط مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها- بازسازی و ساختارمند شدند (شکل ۱) تا چارچوبی نظری و نظام‌مند از پدیده مورد مطالعه ارائه کنند.

شکل (۱): مدل سیستماتیک گراندد تئوری

منبع: (Strauss & Corbin, 2008)

جدول (۴): شرایط علی: چالش‌ها و اختلافات فقهی و اجرایی در وصول خمس

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	تعداد کدها
شرایط علی	تفاوت‌های بین مذهبی	محدودیت‌های فقهی خمس در اهل سنت	۱۰
	اختلاف نظرهای فقهی	یکپارچه‌سازی و اجماع فقهی خمس	۳۲
	چالش‌های نهادی و اجرایی	ناهماهنگی و کاهش بهره‌وری در جمع‌آوری خمس	۳۴
		کمبود آگاهی، مانع پرداخت خمس	۳۰
		نیاز به نظام متمرکز وصول خمس	۱۴
		جمع	۱۲۰

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۴)، شرایط علی مؤثر بر چالش‌ها و اختلافات فقهی و اجرایی وصول خمس را نشان می‌دهد. در کدگذاری گزینشی «شرایط علی»، سه مقوله محوری شناسایی شدند که شامل «تفاوت‌های بین مذهبی» با کد باز «محدودیت‌های فقهی خمس در اهل سنت» (۱۰ کد)، «اختلاف نظرهای فقهی» با کد باز «یکپارچه‌سازی و اجماع فقهی خمس» (۳۲ کد) و «چالش‌های نهادی و اجرایی» است. مقوله اخیر، سه کد باز را دربرمی‌گیرد: «ناهماهنگی و کاهش بهره‌وری در جمع‌آوری» (۳۴ کد)، «کمبود آگاهی به عنوان مانع پرداخت» (۳۰ کد) و «نیاز به نظام متمرکز وصول» (۱۴ کد). در مجموع، ۱۲۰ کد در این بخش استخراج شد.

جدول (۵): مقوله یا پدیده اصلی: خمس؛

پشتوانه‌ای چندبعدی برای پایداری مالی و هویتی مراکز دینی

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	تعداد کدها
پدیده اصلی	خمس؛ منبع مالی مشروع و پایدار برای مراکز دینی	خمس و حفظ هویت شیعی	۱۵
		خمس، ابزاری برای عدالت اجتماعی	۲۵
		خمس به عنوان منبع مالی و استقلال مراکز دینی	۶۶
		خمس و درآمد حلال: اصل کلیدی	۸
جمع			۱۱۴

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۵)، مقوله اصلی پژوهش با عنوان «خمس: پشتوانه‌ای چندبعدی برای پایداری مالی و هویتی مراکز دینی» را نشان می‌دهد. در کدگذاری گزینشی «پدیده اصلی»، یک مقوله محوری با عنوان «خمس؛ منبعی مشروع و پایدار برای مراکز دینی» شناسایی شد که چهار کد باز را دربرمی‌گیرد: «حفظ هویت شیعی» (۱۵ کد)، «ابزاری برای عدالت اجتماعی» (۲۵ کد)، «منبع مالی و استقلال مراکز دینی» (۶۶ کد) و «درآمد حلال به عنوان اصل کلیدی» (۸ کد). در مجموع، ۱۱۴ کد در این بخش استخراج شد.

جدول (۶): شرایط زمینه‌ای: زمینه‌های اجتماعی و شرعی پایداری خمس

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	تعداد کدها
شرایط زمینه‌ای	مشارکت مردم در تصمیم‌گیری	مشارکت مردمی در تخصیص و نظارت خمس	۲۱
	اصول فقهی و اعتقادی	رعایت تقسیم شرعی خمس	۱۷
		نیت الهی در پرداخت خمس	۱۲
جمع			۵۰

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۶)، شرایط زمینه‌ای مرتبط با پایداری خمس را با عنوان «زمینه‌های اجتماعی و شرعی پایداری خمس» نشان می‌دهد. در کدگذاری گزینشی «شرایط زمینه‌ای»، دو مقوله محوری شناسایی شد: «مشارکت مردم در تصمیم‌گیری» با کد باز «مشارکت مردمی در تخصیص و نظارت خمس» (۲۱ کد) و «اصول فقهی و اعتقادی» که شامل «رعایت تقسیم شرعی خمس» (۱۷ کد) و «نیت الهی در پرداخت خمس» (۱۲ کد) است. در مجموع، ۵۰ کد استخراج شده، نقش هم‌زمان مشارکت مردمی و التزام به اصول شرعی را در تقویت پایداری خمس نشان می‌دهد.

جدول (۷): شرایط مداخله‌گر: عوامل مداخله‌گر در پایداری و اعتمادسازی خمس

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	تعداد کدها
شرایط مداخله‌گر	قوانین و حمایت‌های ساختاری	قوانین و سازوکارهای وصول خمس	۲۲
	ظرفیت مالی و دانشی مراکز دینی	تقویت دانش مالی مراکز دینی	۱۴
		بهینه‌سازی و نظام‌مندسازی مدیریت خمس	۴۰
	شفافیت و اعتماد عمومی	نظارت مردمی و مراجع بر مصارف خمس	۵۴
		شفافیت مالی و اعتمادسازی عمومی	۸۳
	نظارت و سیاست‌گذاری کلان	نظارت تخصصی و مراجع بر خمس	۵۱
		سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری متمرکز خمس	۵۳
	جمع		

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول ۷ با عنوان «عوامل مداخله‌گر در پایداری و اعتمادسازی خمس»، نتایج کدگذاری گزینشی «شرایط مداخله‌گر» را نشان می‌دهد. چهار مقوله محوری شناسایی شد: «قوانین و حمایت‌های ساختاری» که شامل «قوانین و سازوکارهای وصول خمس» (۲۲ کد) است؛ «ظرفیت مالی و دانشی مراکز دینی» که شامل «تقویت دانش مالی» (۱۴ کد) و «بهینه‌سازی و نظام‌مندسازی مدیریت خمس» (۴۰ کد) است؛ «شفافیت و اعتماد عمومی» که شامل «نظارت مردمی و مراجع بر مصارف» (۵۴ کد) و «شفافیت مالی و اعتمادسازی عمومی» (۸۳ کد) است؛ و «نظارت و سیاست‌گذاری کلان» که شامل «نظارت تخصصی و مراجع بر خمس» (۵۱ کد) و «سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری متمرکز» (۵۳ کد) است. در مجموع، ۳۱۷ کد استخراج شد که بر نقش هم‌افزای ساختار حقوقی، توانمندی نهادی، شفافیت و سیاست‌گذاری متمرکز در پایداری خمس تأکید دارد.

جدول (۸): راهبردها؛ راهبردهای زیرساختی، فرهنگی و مدیریتی برای پایداری خمس

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	تعداد کدها
راهبردها	فناوری و شفافیت دیجیتال	ابزارهای کاربرپسند برای محاسبه خمس	۳۴
		شفافیت و نظارت دیجیتال	۷۰
		سامانه‌های دیجیتال یکپارچه و شرعی	۶۴
	فقه و سیاست‌گذاری روزآمد	تطبیق خمس با نیازهای معاصر	۲۲
		اولویت‌بندی مصارف خمس	۱۶
	مدیریت و سازماندهی	توسعه اقتصادی با سرمایه خمس	۱۷
		مدیریت مالی و حسابداری دیجیتال	۴۱
	آموزش و فرهنگ‌سازی	نقش مراجع و مبلغان در ترویج خمس	۳۴
		مشوق‌های معنوی برای پرداخت خمس	۱۲
		آموزش کاربردی و تخصصی خمس	۷۰
		فرهنگ‌سازی و آگاهی‌بخشی عمومی	۱۱۳
جمع			۴۹۳

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۸) با عنوان «راهبردهای زیرساختی، فرهنگی و مدیریتی برای پایداری خمس»، نتایج کدگذاری گزینشی «راهبردها» را نشان می‌دهد. چهار مقوله محوری شناسایی شد: «فناوری و شفافیت دیجیتال» که شامل «ابزارهای کاربرپسند محاسبه خمس» (۳۴ کد)، «شفافیت و نظارت دیجیتال» (۷۰ کد) و «سامانه‌های دیجیتال یکپارچه و شرعی» (۶۴ کد) است؛ «فقه و سیاست‌گذاری روزآمد» که شامل «تطبیق خمس با نیازهای معاصر» (۲۲ کد) است؛ «مدیریت و سازمان‌دهی» که شامل «اولویت‌بندی مصارف» (۱۶ کد)، «توسعه اقتصادی با سرمایه خمس» (۱۷ کد) و «مدیریت مالی و حسابداری دیجیتال» (۴۱ کد) است؛ و «آموزش و فرهنگ‌سازی» که شامل «نقش مراجع و مبلغان در ترویج خمس» (۳۴ کد)، «مشوق‌های معنوی» (۱۲ کد)، «آموزش تخصصی» (۷۰ کد) و «فرهنگ‌سازی و آگاهی‌بخشی عمومی» (۱۱۳ کد) است. در مجموع، ۴۹۳ کد استخراج شده، پیوند راهبردهای فناورانه، فقهی، مدیریتی و فرهنگی را در تقویت پایداری خمس نشان می‌دهد.

جدول (۹): پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و معنوی پایداری خمس

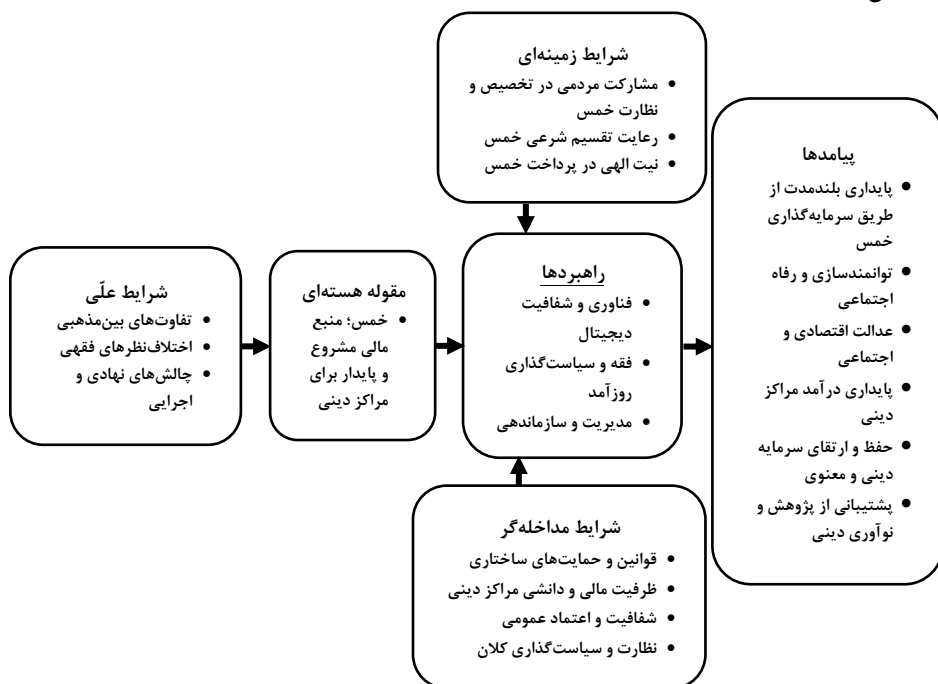
کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری	کدگذاری باز	تعداد کدها
پیامدها	پایداری بلندمدت از طریق سرمایه‌گذاری خمس	سرمایه‌گذاری پایدار خمس با یکپارچگی اقتصادی - دینی	۱۲
	توانمندسازی و رفاه اجتماعی	توانمندسازی اجتماعی با طرح‌های خمس	۳۶
	عدالت اقتصادی و اجتماعی	عدالت دینی در دسترسی به منابع	۶
	پایداری درآمد مراکز دینی	خمس پشتوانه مالی مراکز دینی	۴
	حفظ و ارتقای سرمایه دینی و معنوی	توانمندسازی معنوی و اجتماعی جامعه با خمس	۶
	پشتیبانی از پژوهش و نوآوری دینی	حمایت از نوآوری و پژوهش دینی با خمس	۲۵
جمع			۸۹

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۹) با عنوان «پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و معنوی پایداری خمس»، نتایج کدگذاری گزینشی «پیامدها» را نشان می‌دهد. شش مقوله محوری شناسایی شد: «پایداری

بلندمدت از طریق سرمایه‌گذاری خمس» که شامل «سرمایه‌گذاری پایدار و یکپارچه اقتصادی - دینی» (۱۲ کد) است؛ «توانمندسازی و رفاه اجتماعی» که شامل «طرح‌های اجتماعی مبتنی بر خمس» (۳۶ کد) است؛ «عدالت اقتصادی و اجتماعی» که شامل «عدالت دینی در دسترسی به منابع» (۶ کد) است؛ «پایداری درآمد مراکز دینی» که شامل «خمس به‌عنوان پشتوانه مالی» (۴ کد) است؛ «حفظ و ارتقای سرمایه دینی و معنوی» که شامل «توانمندسازی معنوی و اجتماعی» (۶ کد) است؛ و «پشتیبانی از پژوهش و نوآوری دینی» که شامل «حمایت از نوآوری و پژوهش دینی» (۲۵ کد) است. در مجموع، ۸۹ کد استخراج شد که گستره اثرات اقتصادی، اجتماعی و معنوی خمس را در تقویت پایداری نشان می‌دهد.

بر مبنای روابط به‌دست‌آمده از تحلیل داده‌ها، مفاهیم استخراج‌شده در مراحل کدگذاری باز و محوری، در فرایند کدگذاری گزینشی تلفیق شده و در قالب مدل کیفی پژوهش (شکل ۲) تبیین شده‌اند.

شکل (۲): مدل کیفی پژوهش: «ظرفیت خمس در ایجاد درآمد پایدار برای مراکز دینی»

بر اساس رویکرد نظریه داده‌بنیاد

منبع: (یافته‌های تحقیق)

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش، مبتنی بر رویکرد نظریه داده‌بنیاد و تحلیل نظام‌مند مصاحبه‌های عمیق با خبرگان، نشان می‌دهد که خمس، به‌عنوان منبعی پایدار برای تأمین مالی مراکز دینی، ظرفیتی فراتر از کارکرد سنتی خود دارد. تحلیل روابط علی، شرایط زمینه‌ای و عوامل مداخله‌گر بیانگر آن است که تحقق این ظرفیت، مستلزم هم‌افزایی مؤلفه‌های فقهی، مدیریتی، فرهنگی و اقتصادی است. شفافیت در شناسایی مصادیق خمس، ساختارهای مدیریتی انعطاف‌پذیر و هماهنگ با نیازهای معاصر، و مدیریت موانع مداخله‌گر - مانند ضعف زیرساخت‌های مالی و ناهماهنگی نهادی - از پیش‌نیازهای کلیدی بهره‌برداری مؤثر از این منبع راهبردی به‌شمار می‌روند.

تحلیل داده‌ها در چارچوب نظریه داده‌بنیاد، نشان‌دهنده تأثیر شرایط علی، زمینه‌ای، مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها بر پایداری خمس به‌عنوان منبعی دینی-اقتصادی است؛ یافته‌هایی که در جداول ۴ تا ۹ انعکاس یافته‌اند.

نتایج نشان می‌دهد خمس، فراتر از یک تکلیف شرعی فردی، کارکردهای گسترده‌ای در تقویت و توسعه ساختارهای مالی و هویتی نهادهای مذهبی دارد. پایداری مالی مراکز و حوزه‌های علمیه، با ۶۶ کد، به‌طور قابل‌توجهی به منابع خمس وابسته است؛ پشته‌ای که امکان برنامه‌ریزی بلندمدت، حفظ استقلال فکری و پرهیز از اتکای مراکز دینی به منابع دولتی یا حمایت‌های مشروط را فراهم می‌کند. در نبود این استقلال، نهادهای دینی ممکن است به مسیرهایی برای تأمین مالی روی آورند که هویت و اهداف آن‌ها را تحت تأثیر قرار دهد.

خمس، با ۲۵ کد، همچنین ابزاری برای تحقق عدالت اجتماعی شناخته می‌شود؛ زیرا با تمرکز بر توزیع مجدد منابع در حوزه‌های حمایتی، به کاهش فقر، رفع تبعیض‌های اجتماعی و ارتقای رفاه گروه‌های کمتر برخوردار کمک کرده و نقشی مهم در تعدیل نابرابری‌های اقتصادی ایفا می‌کند. افزون‌براین، خمس به‌عنوان یکی از شعائر کلیدی مذهب تشیع، با ۱۵ کد، نقش محوری در حفظ هویت شیعی دارد و از طریق تقویت مرزبندی‌های اعتقادی و ماندگاری سرمایه نمادین جامعه اثرگذار است. استمرار پرداخت و مصرف هدفمند خمس نیز به حفظ نمادها و مناسک دینی و تقویت انسجام فرهنگی

جامعه شیعی یاری می‌رساند. تأکید فقهی خمس بر درآمد حلال، با ۸ کد، معیار اخلاقی روشنی برای ارزیابی فعالیت‌های اقتصادی ارائه کرده و مشروعیت دینی منابع مالی را تضمین می‌کند؛ امری که به افزایش سلامت اقتصادی و اعتماد اجتماعی منجر می‌شود. تحلیل‌ها همچنین نشان می‌دهد نظام وصول خمس با چالش‌های نهادی و اجرایی قابل توجهی روبه‌روست؛ از جمله ناهماهنگی‌های سازمانی، ضعف آگاهی عمومی نسبت به اهمیت خمس و نبود ساختاری متمرکز و یکپارچه برای مدیریت و وصول آن. این وضعیت پیامدهایی مانند پراکندگی منابع مالی، رقابت ناسازنده میان نهادهای وصول‌کننده، کاستی در نظارت و شفافیت و کاهش ظرفیت تجمیع سرمایه برای اجرای طرح‌های کلان دینی و اجتماعی را به دنبال دارد. رعایت تقسیم شرعی خمس، با ۱۷ کد، از انحراف در تخصیص منابع جلوگیری کرده و مشروعیت نظام را تقویت می‌کند. نیت الهی در پرداخت خمس، با ۱۲ کد، نیز محرک معنوی مهمی برای تداوم مشارکت مؤمنان و پایداری منابع مالی به‌شمار می‌رود. این عوامل - در کنار یکدیگر - مجموعه‌ای از موانع ساختاری، نهادی و ادراکی ایجاد می‌کنند که مانع تحقق کامل کارآمدی و پایداری نظام خمس هستند. رفع این چالش‌ها نیازمند هماهنگی فقهی، تقویت ساختارهای نهادی، ارتقای آگاهی عمومی و تشویق مشارکت مردمی با تأکید بر نیت الهی و رعایت اصول شرعی است.

تحلیل داده‌های پژوهش نشان می‌دهد که چهار محور اساسی - با مجموع ۳۱۷ کد در بخش عوامل مداخله‌گر - نقشی تعیین‌کننده در تقویت یا تضعیف پایداری خمس دارند. «شفافیت و اعتماد عمومی»، با ۱۳۷ کد، مهم‌ترین محور است؛ زیرا اعتماد مؤمنان، بستر اصلی جریان پایدار منابع مالی خمس محسوب می‌شود. این اعتماد از طریق شفافیت مالی، گزارش‌دهی مستند و اطلاع‌رسانی قابل‌راستی آزمایی تقویت می‌گردد. هرگونه ابهام یا تأخیر در ارائه اطلاعات، جریان منابع را تضعیف کرده و مشروعیت نظام خمس را تهدید می‌کند. «نظارت و سیاست‌گذاری کلان»، با ۱۰۴ کد، جایگاه محوری دیگری دارد؛ زیرا ضعف در این حوزه به پراکندگی تصمیم‌گیری، کاهش بهره‌وری و تداخل منافع میان نهادهای مرتبط منجر می‌شود. «ظرفیت مالی و دانشی مراکز دینی»، با ۵۴ کد، نشان‌دهنده اهمیت مهارت‌های تخصصی در مدیریت منابع، سرمایه‌گذاری و برنامه‌ریزی مالی است.

مراکز دینی که به دانش و ابزارهای روز مدیریت مالی مجهز نباشند، توان رقابت و استمرار را از دست می‌دهند. «قوانین و حمایت‌های ساختاری»، با ۲۲ کد، اگرچه کم‌تواترترین محور است، اما از نظر ایجاد پشتوانه حقوقی و رسمیت‌بخشی به جایگاه خمس نقشی بنیادین دارد. خلأ قانونی یا ناهمسانی در مقررات، مانعی جدی در مسیر کارآمدسازی نظام خمس به‌شمار می‌رود. مجموع این محورها ضرورت رویکردی جامع، هماهنگ و چندبعدی را برای تقویت کارآمدی و پایداری نظام خمس آشکار می‌سازد.

تحلیل یافته‌های پژوهش حاضر، راهبردهای ارتقای پایداری نظام خمس را در چهار دسته اصلی با مجموع ۴۹۳ کد شناسایی کرده است که توزیع فراوانی آن‌ها، اولویت‌های کلیدی را مشخص می‌سازد. «آموزش و فرهنگ‌سازی» با ۲۱۹ کد، مهم‌ترین راهبرد شناسایی‌شده است و نشان می‌دهد که آگاهی‌بخشی دینی و فرهنگی، نقشی زیرساختی در پایداری نظام خمس ایفا می‌کند. سرمایه‌گذاری در ابزارهای فنی یا اصلاحات سیاستی، بدون پشتوانه فرهنگی و بدون ارتقای شناخت فقهی و انگیزه دینی، با محدودیت‌های جدی در اثربخشی مواجه خواهد شد. این راهبرد، افزون‌بر تقویت درک عمومی از اهمیت خمس، با افزایش اعتماد عمومی، چرخه وصول و تخصیص منابع را نیز کارآمدتر می‌سازد.

«فناوری و شفافیت دیجیتال» با ۱۶۸ کد، دومین راهبرد برجسته است و بر اهمیت سامانه‌های شفاف مالی مبتنی بر داده‌های به‌روز تأکید دارد. این سامانه‌ها با تسهیل محاسبه خمس و پیگیری نحوه مصرف آن، از اتلاف منابع جلوگیری کرده و مقبولیت عمومی نظام خمس را افزایش می‌دهند. هم‌افزایی این راهبرد با فرهنگ‌سازی، دو مؤلفه مکمل اعتماد و کارایی را در مدل‌های نوین وصول و توزیع تقویت می‌کند.

«مدیریت و سازمان‌دهی» با ۷۴ کد، به نیاز مراکز دینی به سازوکارهای علمی در اولویت‌بندی مصارف، توسعه سرمایه‌گذاری‌های مشروع و برنامه‌ریزی بلندمدت اقتصادی اشاره دارد. ضعف در این حوزه، حتی در صورت پیشرفت در فرهنگ‌سازی و ابزارهای دیجیتال، مانع بهره‌برداری حداکثری از ظرفیت‌های خمس می‌شود. «فقه و سیاست‌گذاری روزآمد» با ۲۲ کد، هرچند کمترین فراوانی را دارد، نقشی تعیین‌کننده در مشروعیت‌بخشی به نوآوری‌های اجرایی و انطباق نظام خمس با تحولات اجتماعی و اقتصادی ایفا می‌کند.

نبود این انطباق می‌تواند اقبال عمومی به سایر راهبردها را کاهش داده و پایداری نظام خمس را با تهدید مواجه سازد. مجموعه این یافته‌ها بر ضرورت رویکردی جامع و هماهنگ تأکید دارد که در آن فرهنگ‌سازی، فناوری، مدیریت علمی و سیاست‌گذاری فقهی، به‌صورت یکپارچه برای تقویت کارآمدی و پایداری نظام خمس عمل کنند.

تحلیل یافته‌ها همچنین نشان می‌دهد که پیامدهای وصول و مدیریت اصولی خمس، در سه بُعد اصلی با مجموع ۸۹ کد قابل طبقه‌بندی است که توزیع فراوانی آن‌ها مسیرهای کلیدی اثرگذاری این نظام مالی را مشخص می‌کند. «بُعد اجتماعی» با ۴۲ کد، برجسته‌ترین حوزه اثرگذاری خمس است و نشان‌دهنده نقشی فراتر از کارکرد مالی در توانمندسازی اقشار کم‌برخوردار و تحقق عدالت اجتماعی دارد. تخصیص هدفمند منابع خمس، به کاهش نابرابری‌های اجتماعی، تقویت سرمایه اجتماعی و ارتقای همبستگی مذهبی منجر می‌شود. غفلت از این بُعد، به معنای از دست دادن یکی از مهم‌ترین ظرفیت‌های خمس برای تأثیرگذاری مثبت بر جامعه است.

«بُعد معنوی» با ۳۱ کد، بر نقش خمس در تقویت هویت مذهبی، پشتیبانی از مراکز علمی - دینی و تولید پژوهش‌های فقهی و اجتماعی تأکید دارد. استمرار این پیامدها، نه تنها به تثبیت هویت شیعی کمک می‌کند، بلکه با توانمندسازی تولید دانش و گفتمان دینی، قابلیت مواجهه با چالش‌های معاصر را نیز افزایش می‌دهد. «بُعد اقتصادی» با ۱۶ کد، هرچند کمترین فراوانی را دارد، از اهمیت بنیادین برخوردار است؛ زیرا پایداری مالی و سرمایه‌گذاری مولد، بستر تحقق پیامدهای اجتماعی و معنوی را فراهم می‌آورد. فقدان امنیت مالی، می‌تواند دیگر کارکردهای خمس را با اختلال جدی روبه‌رو کند. این یافته‌ها بر ضرورت رویکردی یکپارچه تأکید دارند که در آن ابعاد اجتماعی، معنوی و اقتصادی خمس به‌صورت هماهنگ تقویت شوند تا بیشترین اثرگذاری این نظام مالی تحقق یابد.

کاربردهای نظری

این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد نظریه داده‌بنیاد، چارچوبی بومی برای استفاده راهبردی از خمس در تأمین مالی پایدار مراکز دینی ارائه کرده و به تقویت ادبیات فقهی - اقتصادی خمس کمک قابل توجهی می‌کند. این مطالعه، از طریق ادغام مؤلفه‌های فقهی،

مدیریتی و اقتصادی در یک مدل مفهومی منسجم، مبنای نظری نوینی برای تحلیل منابع مالی شرعی فراهم می‌آورد که قابلیت کاربرد در بررسی سایر نظام‌های مالی مشابه را دارد. همچنین، با شناسایی و اولویت‌بندی شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر، همراه با تدوین راهبردهای عملیاتی، چارچوبی تحلیلی ارائه شده است که امکان تعمیم به سایر حوزه‌های مالی اسلامی را داراست.

این پژوهش، مفهوم خمس را از یک حکم شرعی صرف به مقوله‌ای چندبعدی با کارکردهای هویتی، اجتماعی و توسعه‌ای ارتقا داده و از این طریق، دیدگاه‌های موجود در حوزه اقتصاد دینی را غنا بخشیده است. تأکید بر نقش شفافیت، فرهنگ‌سازی و فناوری در این مطالعه، پیوند نظری میان سرمایه اجتماعی و کارآمدی نظام‌های مالی شرعی را تقویت می‌کند. این چارچوب نه تنها به درک عمیق‌تر نقش خمس در توسعه پایدار کمک می‌کند، بلکه با ارائه راهبردهای عملی، زمینه‌ساز بهبود مدیریت منابع مالی دینی و افزایش اثربخشی آن در مواجهه با چالش‌های معاصر می‌شود.

پیامدهای جهانی و نظری

مدل پیشنهادی این پژوهش برای خمس، با تأکید بر شفافیت (Owusu & Agyemang, 2025)، تنوع درآمدی (Kachumi et al., 2025) و حمایت اجتماعی (Orman, 2019)، با نظام‌های مالی دینی دیگر، مانند کلیسای کاتولیک (Mizak & Sokolek, 2024)، قابل مقایسه است. این مدل نشان می‌دهد خمس، مشابه سایر نظام‌های مالی دینی، می‌تواند از طریق شفافیت و مدیریت کارآمد، اعتماد عمومی و پایداری مالی را تقویت کند (جدول ۷). همچنین، این مدل با مقاصد شریعت (Chapra, 2008; Kamali, 1999) هم‌راستا بوده و ظرفیت خمس برای توسعه پایدار جوامع اسلامی را نشان می‌دهد؛ به‌ویژه در تحقق عدالت اجتماعی (۲۵ کد، جدول ۹) و حفظ هویت دینی (۱۵ کد، جدول ۹). این هم‌راستایی، خمس را به‌عنوان ابزاری چندبعدی برای پاسخ‌گویی به چالش‌های معاصر معرفی می‌کند که می‌تواند در سایر جوامع اسلامی نیز مورد اقتباس قرار گیرد. مطالعات تطبیقی آینده با نظام‌های مالی دینی جهانی، می‌تواند قابلیت تعمیم این مدل را تقویت کرده و بخشی از خلأهای موجود در ادبیات جهانی را پر کند.

کاربردهای عملی

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد کارکردهای عملی، تأثیر مستقیمی بر بهبود نظام وصول و مصرف خمس دارند. این مطالعه، چارچوبی برای طراحی و پیاده‌سازی سامانه‌های یکپارچه دیجیتال ارائه می‌کند که با تقویت شفافیت مالی، کارایی فرایند وصول را ارتقا داده و اعتماد عمومی به این نظام مالی را تقویت می‌نماید. به‌طور خاص، استفاده از فناوری‌های دیجیتال برای محاسبه و پیگیری نحوه مصرف خمس (۱۶۸ کد، جدول ۸)، نه تنها از اتلاف منابع جلوگیری می‌کند، بلکه همان‌طور که اووسو و آگیماگ (۲۰۲۵م) نشان داده‌اند، شفافیت مالی در نظام‌های دینی را به‌عنوان عاملی کلیدی برای جلب اعتماد عمومی و افزایش مشارکت تقویت می‌کند. همچنین، نتایج پژوهش زمینه‌ساز توسعه برنامه‌های آموزشی و فرهنگ‌سازی هدفمند برای مبلغان، مدیران مراکز دینی و مؤمنان است که با افزایش آگاهی نسبت به مصادیق و روش‌های صحیح پرداخت خمس، مشارکت عمومی را بهبود می‌بخشد (۲۱۹ کد، جدول ۸).

علاوه‌براین، شناسایی دقیق چالش‌های نهادی و اختلاف‌های فقهی، ابزار تحلیلی ارزشمندی برای سیاست‌گذاران دینی و اقتصادی فراهم می‌آورد تا اصلاحات ساختاری و قوانین حمایتی را با نیازهای معاصر هم‌سو کنند. مدل پیشنهادی این پژوهش، امکان اولویت‌بندی مصارف خمس و هدایت منابع به‌سوی طرح‌های توانمندساز اجتماعی و اقتصادی را فراهم می‌سازد (۴۲ کد، جدول ۹). این رویکرد، هم‌افزایی میان نهادهای مرتبط را افزایش داده و پایداری مالی و هویتی مراکز دینی را تقویت می‌کند؛ ضمن آنکه ظرفیت خمس برای پاسخ‌گویی به چالش‌های معاصر را نیز ارتقا می‌دهد.

محدودیت‌ها و پیشنهاد برای پژوهش‌های آتی

این پژوهش، با وجود ارائه چارچوبی جامع برای بهره‌برداری پایدار از خمس، با محدودیت‌هایی همراه بوده است. جامعه آماری مطالعه به خبرگان فقه شیعی محدود بوده و دیدگاه‌های مخاطبان عام یا پیروان سایر مذاهب به‌صورت مستقیم بررسی نشده است؛ امری که دامنه شمول یافته‌ها را محدود می‌سازد. همچنین، تمرکز بر داده‌های کیفی و ماهیت تفسیری تحلیل‌ها، احتمال سوگیری ذهنی را افزایش می‌دهد؛ هرچند بهره‌گیری

از شاخص‌های مقبولیت و اشباع نظری، تا حدی این محدودیت را کاهش داده است. افزون‌براین، نتایج پژوهش در بستر فرهنگی، اقتصادی و نهادی خاص ایران شکل گرفته و تعمیم آن به سایر کشورها نیازمند تطبیق با شرایط محلی و زمینه‌ای است. برای پژوهش‌های آینده، انجام مطالعات تطبیقی بین‌مذهبی پیشنهاد می‌شود تا دیدگاه‌های متنوع درباره نظام خمس بررسی گردد. بهره‌گیری از روش‌های آمیخته (کیفی-کمی) برای سنجش دقیق‌تر اثرگذاری راهبردهای پیشنهادی و ارزیابی نقش فناوری‌های نوین در بهبود نظام وصول و مصرف خمس نیز توصیه می‌شود. همچنین، بررسی ابعاد رفتاری و روان‌شناختی پرداخت‌کنندگان و ذی‌نفعان خمس می‌تواند به غنای نظری و عملی این حوزه بیفزاید و درک عمیق‌تری از عوامل مؤثر بر مشارکت و پایداری این نظام مالی ارائه دهد. این رویکردها می‌توانند به توسعه مدل‌های جامع‌تر و کاربردی‌تر در حوزه اقتصاد دینی کمک کنند.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد خمس، فراتر از یک فریضه شرعی، سازوکاری چندبعدی با دو مسیر مکمل است: مسیر اقتصادی که شامل بهره‌برداری از ظرفیت کلان خمس، کاهش شکاف میان پرداخت واقعی و ظرفیت نظری، دیجیتالی‌سازی فرایندها و ارتقای شفافیت است و به پایداری مالی مراکز دینی منجر می‌شود؛ و مسیر عدالت اجتماعی که با بازتوزیع عادلانه‌تر منابع، تمرکز بر مال حلال و کاهش نابرابری، پایداری هویتی و اجتماعی نهادهای دینی را تقویت می‌کند. این چارچوب مفهومی تلفیقی (شکل ۲)، ضمن پُرکردن خلأ موجود در ادبیات مالی اسلامی، مدلی عملی برای سیاست‌گذاری دینی و توسعه پایدار نهادهای مذهبی ارائه می‌دهد.

تحلیل داده‌ها بر پایه رویکرد نظریه داده‌بنیاد، وجود پیوندی منسجم میان شرایط علّی، زمینه‌ای، مداخله‌گر و راهبردی را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد این هم‌پیوستگی، زمینه‌ساز بهره‌برداری بهینه از ظرفیت مالی خمس است. نتایج کدگذاری بر اهمیت شفافیت مالی (۱۳۷ کد)، اعتماد عمومی (۱۳۷ کد)، سیاست‌گذاری متمرکز (۱۰۴ کد) و فناوری‌های نوین (۱۶۸ کد) به‌عنوان عوامل اصلی کارایی نظام خمس دلالت دارد. همچنین، مشارکت

مردمی (۲۱ کد)، رعایت اصول فقهی (۱۷ کد) و نیت الهی (۱۲ کد) از مؤلفه‌های محوری مشروعیت و پذیرش اجتماعی مدل پیشنهادی به‌شمار می‌روند. نتایج تحلیل نشان می‌دهد پیامدهای اصلی مدل شامل تأثیرات اقتصادی (۱۶ کد)، توانمندسازی اجتماعی (۴۲ کد)، حفظ هویت مذهبی (۱۵ کد) و پشتیبانی از نوآوری‌های دینی (۳۱ کد) است که هر یک به پایداری و کارآمدی نظام خمس کمک می‌کنند. مدل پیشنهادی، چارچوبی علمی و عملی برای مدیریت به‌روز منابع شرعی فراهم می‌سازد و می‌تواند مبنایی برای اصلاحات ساختاری و جهت‌گیری پژوهش‌های آینده باشد. این مدل، ضمن تقویت پایداری مالی مراکز دینی شیعی و مقایسه‌پذیری با نظام‌های مالی دینی جهانی (Mizak & Sokołek, 2024)، خمس را به سازوکاری چندبعدی برای تحقق اهداف اقتصادی، اجتماعی و هویتی تبدیل می‌کند.

ملاحظات حقوقی
- پیروی از اصول حقوقی تمامی اصول اخلاقی در پژوهش در این مقاله رعایت شده است.
- تعارض منافع بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد. بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان‌نامه، رساله و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

- آخوندی، محمدباقر (۱۳۹۶). راهبردهای فرهنگی نفوذ اجتماعی دین در آموزه‌های قرآن. پژوهش‌های قرآنی، ۲۲(۳)، ۱۷۳-۱۵۰.
- ارشدی، وحید؛ نعمتی، علی؛ فرخی، ابوالفضل؛ و دلیری، مرتضی (۱۴۰۲). بررسی فرایند کاهش فقر جامعه محلی از مسیر تجمع و تخصیص زکات در مراکز نیکوکاری کمیته امداد امام خمینی (منطقه مورد مطالعه: خلیل آباد استان خراسان رضوی با تأکید بر روستاهای دهنو، جعفرآباد، جابوز و نقاب). توانمندسازی و محرومیت‌زدایی کمیته امداد امام خمینی، ۱۱(۱)، ۱۶۷-۱۸۸.
- افشاری، فاطمه؛ و رستمی، ولی (۱۳۹۸). واکاوی استقلال مالی مؤسسات عمومی غیردولتی از منظر حقوق مالیه عمومی. پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، ۲۰(۱)، ۹۷-۱۲۴.

- (۴) امیریگ، مرضیه؛ برادران، محمدمهدی؛ حسینی واعظ، سیدجلال‌الدین؛ و انوشه، سید سجاد (۱۴۰۰). بررسی و تدوین مدل توسعه تأمین مالی جمعی در سازمان های دینی (نمونه موردی حرم مطهر رضوی). *تحقیقات مالی اسلامی*، ۱۰(۲)، ۶۴۲-۶۰۳. DOI: [10.30497/ifr.2021.240861.1618](https://doi.org/10.30497/ifr.2021.240861.1618)
- (۵) امینی، حسینعلی؛ راعی، مسعود؛ و توکلی، احمدرضا (۱۳۹۷). واکاوی رویکرد حکومتی به خمس و زکات. *مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ۱۰(۱۹)، ۳۷-۶۴.
- (۶) بازرگان، عباس (۱۳۸۷). *مقدمه‌ای بر روش های تحقیق کیفی و آمیخته: رویکردهای متداول در علوم رفتاری*، تهران: دیدار.
- (۷) بگونند، بهروز (۱۴۰۱). تبیین رابطه خمس و مالیات‌های حکومتی و تأثیر خمس بر اصلاح نظام مالیاتی با تأکید بر توسعه عدالت اجتماعی. *اقتصادی*، ۲۲(۳ و ۴)، ۱۱۱-۱۳۱.
- (۸) پروین، خیرالله؛ و فیروزی، مهدیه (۱۴۰۱). شفافیت در امور عمومی به مثابه راهکار جلب اعتماد عمومی با تأکید بر نظام حقوقی ایران. *مطالعات حقوق عمومی*، ۵۲(۲)، ۵۹۷-۶۱۶.
- (۹) دانایی‌فرد، حسن؛ و امامی، سید مجتبی (۱۳۸۶). استراتژی‌های پژوهش کیفی: تأملی بر نظریه‌پردازی داده بنیاد. *اندیشه مدیریت راهبردی*، ۲(۱)، ۹۷-۶۹. DOI: [10.30497/smt.2007.104](https://doi.org/10.30497/smt.2007.104)
- (۱۰) حسامی عزیزی، باقر؛ و یعقوبیان کفشگری، اسمعیل (۱۳۹۵). خمس و زکات و جایگاه آن در اقتصاد کشورهای اسلامی. *تحقیقات جدید در علوم انسانی*، ۲(۲)، ۱۴۶-۱۲۳.
- (۱۱) حسن‌زاده سروستانی، حسین؛ تمیزی‌فر، مهدی؛ و سیمپاری، محمدرضا (۱۳۹۷). تأمین مالی جمعی، الگویی مناسب جهت جذب مشارکت‌های خیرین. *تحقیقات مالی اسلامی*، ۸(۱)، ۵۹-۹۰. DOI: [10.30497/ifr.2018.2276](https://doi.org/10.30497/ifr.2018.2276)
- (۱۲) خزائی، زینب؛ و یزادن‌پور، مرجان (۱۳۹۴). مالیات‌های اسلامی و جایگاه آن در تأمین منابع مالی. *اقتصادی*، ۳ و ۴، ۸۹-۱۱۰.
- (۱۳) سرمست شوشتری، مهدی (۱۴۰۱). امکان سنجی فقهی الزام قانونی به پرداخت خمس ارباب مکاسب توسط حاکمیت اسلامی. *تحقیقات مالی اسلامی*، ۱۲(۱)، ۵۸-۲۹. DOI: [10.30497/ifr.2023.243895.1755](https://doi.org/10.30497/ifr.2023.243895.1755)

۱۴) سلیمی، محمدرضا، و شرفی، روح‌انگیز (۱۳۹۴). بررسی ساختار و ابعاد روش تحقیق کیفی پدیدارشناسی. کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، روان‌شناسی و اجتماعی. تهران: مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما.

۱۵) سیاحی‌زاده‌فرد، سید حسنعلی؛ و عصاره‌نژاد دزفولی، سینا (۱۴۰۴). کارکرد اجتماعی نهاد دین در ایران امروز (۶): تجربه‌کاوی مساجد موفق در زمینه تأمین مالی غیردولتی نهاد مسجد. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۳۳ (۳) (شماره مسلسل: ۲۰۷۵۴). DOI: [10.22034/report.mrc.2025.1404.33.3.20754](https://doi.org/10.22034/report.mrc.2025.1404.33.3.20754)

۱۶) شعبانی، احمد؛ و کاشیان، عبدالمحمد (۱۳۹۵). طراحی سازوکار ورود خمس و زکات به نظام مالیاتی ایران و آثار بالقوه آن. مطالعات اقتصاد اسلامی، ۸ (۲)، ۷۴-۳۹. DOI: [10.30497/ies.2016.1798](https://doi.org/10.30497/ies.2016.1798)

۱۷) شیخ‌موحد، مهدی؛ و آزادی، محمدجواد (۱۴۰۱). تقویت اعتماد عمومی به مثابه ابزار ارتقای سلامت نظام اداری ایران. پژوهش‌های نوین حقوق اداری، ۴ (۱۱)، ۲۱۸-۱۹۱.

۱۸) عسگری، محمد مهدی؛ و نیازخانی، سحر (۱۳۹۳). برآورد ظرفیت خمس در رفع فقر در ایران طی سال‌های ۸۹-۸۰. اقتصاد و بانکداری اسلامی، ۳ (۸)، ۱۲۲-۱۰۱.

۱۹) فرمانیان، مهدی؛ و معینی‌فر، محمد (۱۳۹۲). تحلیلی نقدگونه بر ادله اهل سنت در عدم وجوب خمس (تجارت). پژوهش‌های فقهی، ۹ (۳)، ۱۵۶-۱۳۹.

۲۰) قرنجیک، اسماعیل؛ ضیال‌الدینی، محمد؛ و هادوی‌نژاد، مصطفی (۱۴۰۰). نگاشت شناختی عوامل مؤثر بر افزایش مشارکت در پرداخت مالیات. چشم‌انداز مدیریت دولتی، ۱۲ (۳)، ۷۶-۵۷.

۲۱) عاملی، سیداحمد؛ و رفیعی پیشوری، ایمان (۱۴۰۳). واکاوی نرخ‌های پرداختی در زکات و خمس؛ رهیافتی برای نظام مالیاتی ایران. جستارهای اقتصادی، ۲۱ (۴۴)، ۱۵۱-۱۲۹.

۲۲) محمدی، محمد؛ و هاشیمان، سید محمدحسین (۱۴۰۱). الگوی همگرایی مردم و روحانیت در جمهوری اسلامی ایران با رویکرد گراند تئوری. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱۰ (۳)، ۱۳۳-۱۷۰.

۲۳) مزینی، امیرحسین (۱۴۰۲). تحلیلی بر چالش‌های عملیاتی اقتصاد اسلامی در ایران. اقتصاد و بانکداری اسلامی، ۱۲ (۴۲)، ۷۰-۵۳.

- (۲۴) میرزاییان، رحمان؛ اسفندیاری، فرزاد؛ و سهرابزاده، شیث (۱۴۰۱). بررسی اثر مالیات‌های اسلامی در کاهش فقر و افزایش رفاه. *یازدهمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران*، تهران.
- (۲۵) مهربابی، امیرحمزه؛ خنیفر، حسین؛ امیری، علی‌نقی؛ زارعی‌متین، حسن؛ و جندقی، غلامرضا (۱۳۹۰). معرفی روش‌شناسی نظریه داده بنیاد برای تحقیقات اسلامی. *مدیریت فرهنگ سازمانی*، ۹(۲۳)، ۳۰-۵.
- (۲۶) مهدوی، سیدعلی (۱۴۰۲). آثار اجتماعی خمس از منظر کتاب و سنت. *نگاهی نو به فقه عبادی*، ۶(۷)، ۳۴-۹.
- (۲۷) موسائی، میثم (۱۴۰۱). عدالت و کارایی اقتصادی مالیات‌ها در تمدن اسلامی. *اقتصاد بانکداری اسلامی*، ۱۰(۳۷)، ۳۹۷-۳۷۹.
- (۲۸) نامدار، نادر؛ مرادی، مهدی؛ محمودیان، یعقوب؛ صادقی‌شاهدانی، مهدی؛ و حسن‌زاده، رقیه (۱۴۰۱). پیش‌بینی خمس در اقتصاد ایران برای ایجاد خزانه اسلامی با طراحی معادله سری فوری. *اقتصاد اسلامی*، ۲۳(۸۵)، ۱۶۰-۱۳۵.
- (۲۹) نجاتی، محمدسعید (۱۴۰۱). نقش امام عسکری(ع) در نهاده‌سازی خمس. *پژوهش‌نامه امامیه*، ۱۰(۱۹)، ۲۵۴-۲۳۲.

Reference

- 1) Chapra, M. U. (2008). The Islamic vision of development in the light of Maqāsid al-sharī'ah. *Islamic Research and Training Institute Islamic Development Bank Jeddah*.
- 2) Charmaz, K. (2014). *Constructing Grounded Theory*. Los Angeles: Sage.
- 3) LaRossa, R. (2005). Grounded theory methods and qualitative family research. *Journal of Marriage and Family*, 67(4), 837-857.
- 4) Creswell, J. W. (2003). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, Second Edition, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- 5) Kamali, M. H. (1999). Maqāsid Al-Shariah: The Objectives of Islamic Law. *Islamic studies*, 38(2), 193-208
- 6) Kachumi, M. M., Nawa, M., Mwanakatwe, J., Bwembya, R., Menda, D. M., Sichinga, K. S., & Shaikh, J. M. (2025). Financial sustainability

- of local NGOs funded by the Churches Health Association of Zambia in Zambia. *Humanities and Social Sciences Communications*, 12(1), 1-12.
- 7) Mizak, A., & Sokolek, M. (2024). Stability of the Roman Catholic Church Financing System Based on Germany. *Religions*, 15(4), 413.
 - 8) Orman, W. H. (2019). Religiosity and financial crises in the United States. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 58(1), 20-46.
 - 9) Owusu, C. A., & Agyemang, G. (2025, June). Turning to religion: NGO accountability in a faith-based development organisation. In *Accounting Forum* (pp. 1-25). Routledge.
 - 10) Strauss, Anselm L., & Corbin, Juliet (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*, Sage.
 - 11) Strauss A, Corbin J.(1998). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage.
 - 12) Strauss, A. and Corbin, J. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.